

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՂՄԻՉՆԱԴԱՐՅԱՆ
ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԵՐԻ ՇՈՒՐՁ*

Բանալի բառեր – միջնադար, տապանաքարեր, կոթող-տապանաքարեր, վիմագրեր, համաչափ-եռանկյունաձև, անհամաչափ-եռանկյունաձև, անհամաչափ-աստիճանաձև շիրմաքարեր

Քրիստոնեության ընդունմամբ, դավանաբանական մի շարք փոփոխությունների հետ մեկտեղ, վերաիմաստավորվեցին նաև ընկալումները հանգուցյալի և գերեզմանի մասին: Այսուհետ գերեզմանը համարվում էր ոչ թե վերջնական հանգրվան, այլ միայն հանգստավայր, որտեղ նա ժամանակավոր քուն էր մտնելու, ննջելու էր մինչև հարություն առնելը¹: Ուստի պատահական չէ, որ դարերի ընթացքում գերեզմանների վրա դրվել են դրանց տեղը ցուցող, հանգուցյալի հիշատակը վառ պահող բազմատիպ կոթողներ, որոնք մատենագրական աղբյուրներում հիշատակվում են «մահարձան», «արձան» անուններով: Օրինակ, պատմահայր Մովսես Խորենացին ընդհանրական ձևով օգտագործում է «մահարձան» բառը: Արտաշեսի ու Երվանդի հակամարտության և վերջինիս մահվան առնչությամբ նա գրում է. «Բայց Արտաշիսի յիշեալ, թէ խառնուած Արշակունւոյ է Երուանդ՝ հրամայէ զդի նորա թաղել մահարձանօք»²: Հովհան Մամիկոնյանն «արձան» բառը հիշատակում է որպես տապանաքար. «և հատեալ գերեզմանս և կանգնեցին ի վերայ արձանս»³: Եղիշեն Վարդանանց պատերազմի նահատակների մասունքներն ամփոփելու առիթով հիշատակում է. «Բազում արձանք կանգնեալ էին յանուն նոցա, և անուանք իւրաքանչիւր նշանակեալ ի նոսա»⁴: «Արձան» բառը որպես գերեզմանաքար օգտագործվում է նաև հետագա դարերում⁵:

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի ֆինանսավորմամբ՝ 16YR6A026 ծածկագրով գիտական թեմայի («Հայաստանի միջնադարյան թաղման կառույցները և տապանաքարերը (5-13-րդ դդ.)») շրջանակներում:

¹ **Շմիդտ Ա.**, Հայոց թաղման ծէսը մահացածների պաշտամունքի հին քրիստոնեական հաւատալիքների շրջանակում // Գանձասար աստվածաբանական հանդես, Զ, Երևան, 1996, էջ 83-84:

² **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, Երևան, 1981, գիրք երկրորդ, ԽԶ, էջ 204:

³ **Մամիկոնյան Հ.**, Տարոնի պատմություն, Երևան, 1989, էջ 95:

⁴ **Եղիշեն**, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, աշխատասիրությամբ Ե. Տեր-Մինայանի, Երևան, 1957, էջ 203:

⁵ Դիվան հայ վիմագրության, Լոռու մարզ, պրակ IX, Երևան, 2012, էջ 223, թիվ 441:

Վաղմիջնադարյան կոթողների ուսումնասիրությանն անդրադարձած մեծանուն հայագետ Գ. Հովսեփյանը քառակող հուշայունները համարում է գերեզմանային հուշարձաններ, որոնք Հայաստանում տարածված էին քրիստոնեության սկզբնական շրջանում¹: Մակայն հետագա ուսումնասիրությունները փաստեցին, որ քառակող կոթողների կանգնեցման շարժառիթները տարբեր են²: Ուշագրավ է, որ Հայաստանում պահպանված կոթողների պեղումներից թաղումներ գտնվել են ընդամենը երկու հուշարձանից՝

1. Քասաղի բազիլիկայի պեղումների ժամանակ տաճարի հարավարևելյան անկյունում հայտնաբերված հուշակոթողի սալերի կենտրոնում բացված խորշում գտնվել են մեծահասակի և երեխայի կմախքներ³:
2. 2018 թ. Անգեղակոթի Ս. Վարդան եկեղեցու պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է հիմնահողային 9 թաղում, որոնց վրա կանգնեցված է եղել հուշայուն, որի բեկորները սփռված էին շուրջը⁴: Իսկ Երեւույքի հուշակոթողներից մեկի պատվանդանի՝ 2013 թ. պեղումների ժամանակ որևէ թաղում չի հայտնաբերվել⁵:

Վաղմիջնադարյան գերեզմանային քարակոթողների ուսումնասիրության կնճռոտ հարցերից է կոթող-տապանաքար համատեղ գոյության հնարավորությունը: Հայտնի է, որ հետագա դարերում խաչքար (կոթող)-տապանաքար համատեղությունը լայն տարածում է գտնում, որոնց անխաթար բազմաթիվ օրինակներ պահպանվել են տարբեր հնավայրերում⁶: Փոխարենը մեզ հասած վաղմիջնադարյան կոթողները հանդես են գալիս առանց տապանաքարի, և հակառակը: Եվ եթե պահպանված հարյուրավոր կոթողներ չեն գտնվել իրենց նախնական վայրում, և վերջնականորեն պարզված չէ՝ արդյոք գերեզմանների վրա դրված քառակող կոթողներն ունեցել են առանձին տապանաքարեր, թե ոչ, ապա հստակ է, որ առնվազն V դարից տարածում ստացած երկթեք տապանաքարերը չունեն կոթողներ:

¹ Տե՛ս **Հովսեփյան Գ.**, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, Կ. Երևան, 1987, էջ 153-189:

² Տե՛ս **Ազարյան Լ.**, Վաղ միջնադարյան հայկական քանդակը, Երևան, 1975, էջ 58-59, **Գրիգորյան Գ.**, Հայաստանի վաղ միջնադարյան քառանիստ կոթողները, Երևան, 2012, էջ 31-34:

³ Տե՛ս **Մահինյան Ա.**, Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, Երևան, 1955, էջ 54-55:

⁴ Տե՛ս **Ալեքսանյան Տ.**, Անգեղակոթի Ս. Վարդան եկեղեցու 2018 թ. պեղումների հաշվետվությունը, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ:

⁵ Տե՛ս **Տոնապետյան Պ.**, Նոր պրպտումներ Երեւույք հնավայրում, Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները, Հայագիտական երկրորդ համաժողովի զեկ. ժող., Երևան, 2014, էջ 231:

⁶ Տե՛ս **Պետրոսյան Հ.**, Խաչքար, ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, 2007, էջ 339-341:

Վերջին տարիներին Հայաստանի տարբեր շրջաններում ուսումնասիրված և չափագրված (Ճարտարապետ Սոսե Աղայան) վաղմիջնադարյան շուրջ երկու տասնյակ տապանաքարերից ներկայացնելու ենք դրանց ձևերը, զարգացման ընթացքը բնորոշող ութ օրինակ¹:

Վաղմիջնադարյան տապանաքարերը, դրանց տեսակները, գտնվելու հանգամանքները հետազատողների կողմից մանրամասն դիտարկման չեն ենթարկվել և դրանց անդրադարձել են միայն արձանագրությունների վերծանման կապակցությամբ: Վաղմիջնադարյան տապանաքարերի մասին համեմատաբար լավ նկարագրություն է տվել Կ. Ղաֆադարյանը. «Երկթեք տապանաքարերը Հայաստանում սկիզբ են առնում թևավոր խաչերի հետ միասին ամենաուշը՝ V դարում, և հարատևում են մինչև XII դարի վերջերքը: Նկատելի է, որ հնագույն երկթեք տապանաքարերն ավելի լայն նստվածք ունեն, իսկ հետադարյաններն ավելի ամփոփ և համեմատաբար բարձր են»²: Այսպիսով, նախորդ ուսումնասիրություններից գիտենք միայն, որ վաղմիջնադարյան երկլանջ տապանաքարերի նիստերը համեմատաբար լայն են:

Վերջին տարիների հնագիտական պեղումների և պատահական գտածոների տվյալները հնարավորություն են ընձեռում ներկայացնել վաղմիջնադարյան տապանաքարերի բազմատիպությունը՝ ինչպես նիստերի լայնության, այնպես և ձևերի առումով, և տալ թվագրության առավել հստակ սահմաններ:

Ըստ Կ. Ղաֆադարյանի՝ երկթեք տապանաքարերն այդ տեսքն են ստացել սարկոֆագի վրա դրվող կափարիչի ձևից³, որը փաստվում է թե՛ հռոմեական սարկոֆագների դիտարկումով, որոնք, իհարկե, ունեն ավելի շքեղ հարդարանք, և թե՛ վաղմիջնադարյան օրինակներով (գծ. 1):

Տապանաքարերի վրա հանգուցյալի անունը հիշատակող գիրն ի հայտ է գալիս համեմատաբար ուշ՝ VI դարի վերջից, և հավանաբար պայմանավորված է ննջեցյալի անունը հիշելու և այն վառ պահելու ակնկալությամբ, երևույթ, որն իր իմաստաբանական ամբողջական պատկերը ստացավ խաչքարային մշակույթում⁴ և լավագույնս ամփոփվեց մեկ նախադասության մեջ. «Ձեռքս փտի հող դառնայ, գրեալ գիրս յիշատակ մնայ»⁵:

Մեր ուսումնասիրած շուրջ երկու տասնյակից ավել վաղմիջնադարյան տապանաքարերից արձանագիր են 8-ը, որոնք կարելի է թվագրել VI դարի վերջով-VII դարով՝ հիմք ընդունելով տառաձևերը: Վաղ միջնադարյան տապանաքարերի թվագրությունը կատարվել է ըստ տառաձևերի, ըստ

¹ Բոլոր տապանաքարերը կերտված են տարբեր երանգի տուֆերից:

² Ղաֆադարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952, էջ 244:

³ Տե՛ս Աույն տեղում, էջ 245:

⁴ Տե՛ս Պետրոսյան Հ., Խաչքարը և հիշատակի միջնադարյան ընկալումը // Հայոց պատմության հարցեր, թիվ 6, Երևան, 2005, էջ 198-211:

⁵ Աբրահամյան Ա., Հայոց գիր և գրչություն, Երևան, 1973, էջ 311:

միջավայրի դիտարկման և հազվադեպ՝ ըստ շերտագրության: Ցավոք, V-VII դդ. տապանաքարերի թվակիր օրինակներ մինչ օրս հայտնի չեն:

Վաղմիջնադարյան երկթեք տապանաքարերից վաղագույն արձանագիր օրինակը թվագրվում է V դ. և հայտնի է Թալինից¹: Այն ունի բավականին փոփոխ նիստեր և երեք տողից բաղկացած արձանագրություն՝ խաչի պատկերով սկսվող, հանգամանք, որը բնորոշ է գրեթե բոլոր արձանագիր օրինակներին (նկ. 1):

գծ. 1

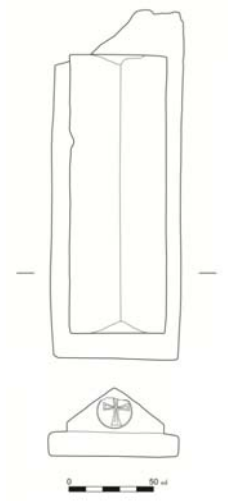
նկ. 1

Երեբույքի տաճարին համաժամանակ (այսինքն՝ V-VI դդ.) կարելի է թվագրել հարավային կողմում գտնվող տապանաքարերից մեկը, որի վրա պատկերված է շրջանի մեջ ներառված հավասարաթև խաչի պատկեր (գծ. 2, նկ. 2): Հունական կոչվող այս խաչերը լայնորեն տարածված էին վաղմիջնադարյան Հայաստանում. դրանցով զարդարվում էին թե՛ եկեղեցական կառույցների տարբեր հատվածները, թե՛ կոթողները²: Ավելի ուշ դրանց ավելացան նաև տապանաքարերը, որոնք տարբեր հատվածներում ունեն խաչանշանը (Երեբույքի դեպքում խաչը պատկերված է երկայնական նիստերից մեկի վրա): 2018 թ. Աղքքում հայտնաբերված տապանի հավասարաթև խաչերը լանջերից մեկի վրա փորագրված են, իսկ ահա Չիչխանավանքում հայտնաբերվել է սալարկղային թաղում, որի գլխաքարը հավասարաթև խաչի պատկերով տուֆե սալ է³:

¹ Տապանաքարը ցուցադրվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում: Տե՛ս Գրի հավերժությունը, ցուցահանդես հայ գրատպության 500-ամյակի առթիվ, Երևան, 2012, էջ 26:

² Տե՛ս Պետրոսյան Հ., Խաչքար, ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, էջ 31-36:

³ Տե՛ս Նալբանդյան Ա., Ալեքսանյան Տ., Միրիջանյան Դ., Չիչխանավանք, Երևան, 2015, էջ 36, նկ. 7:

գծ. 2

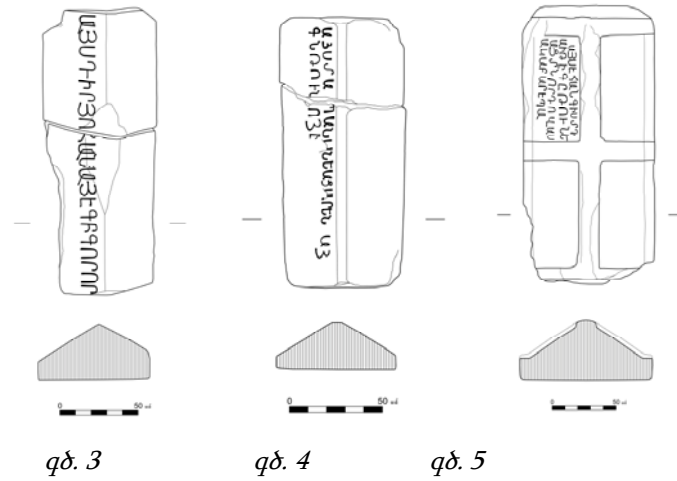
նկ. 2

Առաջին հայացքից գրեթե բոլոր տապանաքարերը միանման են, սակայն մանրամասն դիտարկումները փաստում են, որ չափերով, նիստերի լայնությամբ, անկյունների բացվածքով դրանցից ոչ մեկը չի կրկնում մյուսին: Այս հանգամանքը խիստ բնորոշ է V-VIII դարերի տապանաքարերին, ի տարբերություն XI-XIII դարերի, երբ տապանաքարերի նիստերի և անկյունների ձևավորումը խիստ համաչափ է:

Տառածներից ելնելով՝ VI դարով է թվագրվում Դվինում հայտնաբերված Յոհանի տապանաքարը, որին համաժամանակյա են Ջովունիի Ս. Վարդան եկեղեցու հյուսիսային հատվածից գտնված¹ սալատապանը (գծ. 3, 4), ինչպես նաև Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվող Դավիթ Գնթունու շիրմաքարը² (գծ. 5): Սակայն չափերով, ձևավորումով այն առանձնանում է մյուս բոլոր տապանաքարերից: Դրա երկու նիստերը բաժանված են երկու հատվածների, իսկ արձանագրությունը փորագրված է միայն մի մասում: Այնպիսի տպավորություն է, որ մյուս հատվածները ևս նախատեսված են եղել հիշատակագրերի համար, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով դրանք չեն արվել:

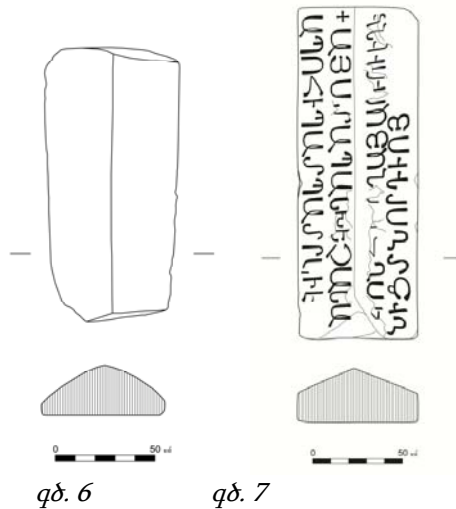
¹ Դժվար ընթեռնելի արձանագրությունն ունի հետևյալ բովանդակությունը. ԱՅՍ Է ՏՄՊԱՆ. ՆԵԱՅ ՎՐԵՆԱՅ ԳՆԹՈՆՆՈՅՆ Ե: Տե՛ս Պետրոսյան Վ., Ջովունիի արձանագրությունները // «ՊԲՀ», 1980, թիվ 3, էջ 305:

² Տե՛ս Ղաֆադարյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 244-245:

Տապանաքարի պարզ մշակման նմուշ է Թալինի Ս. Քրիստափոր եկեղեցու հյուսիսային կողմում գտնվող գերեզմանաքարի վաղ օրինակներից մեկը, որը համաժամանակյա է հոգևոր կառույցին և թվագրվում է VII դարով (զձ. 6):

Այս ժամանակաշրջանի տապանաքարերի շարքում ուշագրավ է նշանավոր գործիչ Խեչան Առավելյանի շիրմաքարը՝ Էջմիածին քաղաքի մշակույթի տան հարևանությամբ հայտնաբերված, որի մասին հիշատակում է պատմիչ Սեբեոսը¹ (զձ. 7): Այսպիսով, Խեչանի տապանաքարն այն եզակիներից է, որի թվագրությունը հստակ է և հիմնված է ինչպես տառաձևերի, այնպես և պատմական աղբյուրներում հիշատակությունների վրա:

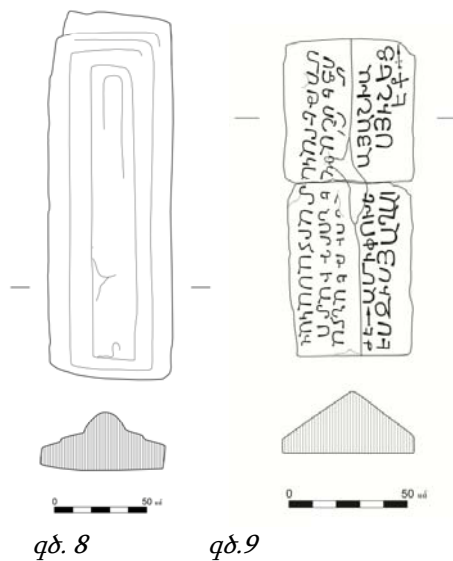

¹ Տե՛ս **Կարախանյան Գ., Սարգսյան Գ., Մելքոնյան Հ., Հարությունյան Պ.**, Հայաստանի վաղ միջնադարի նորահայտ հուշարձաններ // «ԲԵՀ», 1992, թիվ 2, էջ 158-160, **Հարությունյան Ա.**, Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 354:

Վաղ միջնադարյան գերեզմանոցներում (Եղիպատրուշ, Արուճ, Աղք, Չիչխանավանք)¹ հանդիպում են նաև աստիճանաձև տապանաքարեր, որոնք հանդես են գալիս երկթեք շիրմաքարերի հետ: Դրանց հարող հնագիտական միջավայրի և շերտագրական դիտարկումների հիման վրա տապանաքարերի այս օրինակները կարելի է թվագրել VII-VIII դարերով (զծ. 8):

Կոտայքի մարզի Գողթ գյուղի դպրոցում է պահվում 1980-ական թթ. այստեղ բերված տապանաքարը, որն ուշագրավ է նրանով, որ գործ ունենք հայոց մեծ թվականով արձանագրված առաջին տապանաքարի հետ, որը, ըստ վիմագրագետների, կարելի է թվագրել VIII դ.²: Ընդգծենք, որ այն իր կերտվածքով էականորեն չի տարբերվում նախորդ դարերի տապանաքարերից (զծ. 9):

Հիմք ընդունելով վաղմիջնադարյան տապանաքարերի կտրվածքները՝ կարելի է առանձնացնել շիրմաքարերի երեք տեսակ՝ 1. համաչափ-եռանկյունաձև, 2. անհամաչափ-եռանկյունաձև, 3. անհամաչափ-աստիճանաձև:

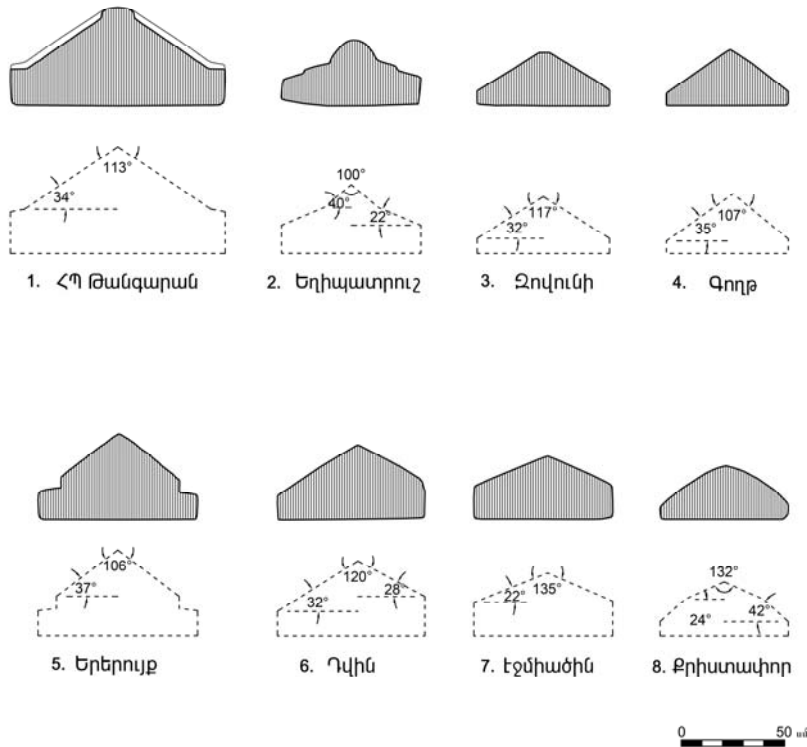
Համաչափ եռանկյունաձև տապանաքարերի լավագույն օրինակներից են Դավիթ Գնթունու (ՀՊԹ), Երերույքի, Ջովունիի, Գողթի, Էջմիածնի օրինակները (աղ. 10, նկ. 1, 3, 4, 5, 7), որոնց գագաթների անկյունային հատվածները տատանվում են 135°-106° միջակայքում, իսկ նիստերի բացվածքները համաչափ են՝ 22°-37° սահմաններում:

¹ Տե՛ս Նալբանդյան Ա. և ուրիշներ, նշվ. աշխ., աղ. IV, նկ. 6-7:

² Տե՛ս Սարգսյան Գ., Մելքոնյան Հ., Վիմագրագիտական էսքիզներ-2 // «ՊԲՀ», 2012 թիվ 3, էջ 94-95:

Անհամաչափ-եռանկյունաձև օրինակներից առանձնացրել ենք Դվինի և Ս. Քրիստափորի տապանաքարերը (աղ. 1, նկ. 6, 8): Նշվածներից առաջինի գագաթի անկյունը 120° է, երկրորդինը՝ 132° , իսկ նիստերի անկյունները խիստ տարբեր են. Դվինի տապան՝ 32° - 28° , Ս. Քրիստափոր՝ 24° - 42° :

Անհամաչափ-աստիճանաձև տապանաքարն աղյուսակում ներկայացված է Եղիպատրուշի օրինակով (աղ. 1, նկ. 2), սակայն նմանօրինակ շիրմաքարեր հայտնի են նաև Արուճից, Աղցքից, Չիչխանավանքից և հանդիպում են երկթեք տապանաքարերի հետ կողք կողքի և թվագրվում նույն ժամանակաշրջանով՝ VII-VIII դդ.:

Աղյուսակ 1: Տապանաքարերի նիստերի բացվածքները (բոլոր չափագրությունները՝ ճարտարապետ Ս. Աղայանի)

Այսպիսով, թեև առաջին հայացքից վաղմիջնադարյան տապանաքարերը թվում են միատիպ, սակայն մանրամասն դիտարկումները ցույց են տալիս, որ դրանք տարբեր են ինչպես չափերով, քարի մշակումով, այնպես և նիստերի բացվածքներով, ձևավորումով:

Диана Мириджанян – Замечания о раннесредневековых надгробиях Армении

Исследования надгробных памятников имеют важнейшее значение. В частности, надгробные надписи раскрывают новые исторические лица, которые играли важную роль и о которых молчат другие исторические источники. В последние годы нами было изучено около двух десятков раннесредневековых надгробий, известных в разных регионах Армении. Из них в статье представлены восемь примеров, которые наилучшим образом описывают их формы, путь развития и произошедшие изменения. Основываясь на разрезах надгробий, мы выделили три типа плит: пропорциональные треугольные, непропорциональные треугольные, непропорциональные градуированные, которые подробно описаны в статье на разных примерах.

Diana Mirijanyan – Remarks on the Early Medieval Tombstones of Armenia

Tombstone studies are very important. Especially the inscriptions on gravestones reveal new historical persons who played an important role but are not mentioned in other historical sources. In recent years, we have studied about two dozen early medieval tombstones, known from different regions of Armenia, of which eight examples are presented in the article that best describe their forms, the path of development and the affected changes. Based on the cuts of gravestones, three types of slabs are distinguished: proportional triangular, disproportionate triangular, disproportionate graded, which are described in detail in the article on various examples.

Ներկայացվել է 06.11.2018

Գրախոսվել է 18.01.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019